

Revisiting the Definition of Mādda in the Avicennian Logical Tradition

Arash Rostami*, Alireza Darabi**

SHahla Eslami***

Abstract

The central problem of this article is the semantic transformations of the “matter (mādda) of the proposition” in Islamic logic, for which at least four major positions have been advanced: (1) Ibn Sīnā (Avicenna) defines the matter of propositions as the *naḥs al-amr* relation of predicate to subject and reduces it to the triad necessity/possibility/impossibility, while treating constraints such as permanence (*dawām*), non-permanence (*lā-dawām*), non-necessity (*lā-ḍarūra*), and temporal or qualificational conditions (fixed time, indeterminate time, and the like) under modality (*jihah*), not under matter; (2) Aḥḍal al-Dīn al-Khūnajī, by adding non-permanence and non-necessity alongside permanence and necessity, brings the number of matters to four; (3) Athīr al-Dīn al-Abharī enumerates thirteen matters, thereby increasing the inventory but blurring the boundary between matter and modality; (4) Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, criticizing Abharī’s multiplication and returning to the Avicennian three, restricts matter to *naḥs al-amr* relations among concepts (*nisab naḥs al-amriyya bayna al-maḥāhīm*). On the basis of texts representing these four views, together with other logicians, the article reaches the following results: (a) the increase in the number of matters by Khūnajī and Abharī produces an overlap

* PhD Candidate, Department of Islamic Philosophy and Theology, Islamic Azad University, Science and Research Branch Tehran, Iran; arash.rostami@iau.ac.ir

** Assistant Professor of Logic, Iranian Institute of Philosophy (Corresponding Author),
darabiar@yahoo.com

*** Associate Professor, Department of Philosophy, Islamic Azad University, Science and Research Branch,
Sh-eslami@srbiau.ac.ir

Date received: 07/10/2025, Date of acceptance: 09/02/2026

between matter and modality and disorder in the division of modalities; (b) the Ibn Sīnā/Ṭūsī position, by interpreting matter as a *naḥs al-amr* relation, enhances the efficacy of modal syllogisms; (c) the concluding proposal is that “matter” be confined to the *naḥs al-amr* relation, while “modality (jihah)” should encompass all temporal constraints (such as fixed time, indeterminate time, permanence, non-permanence) and verbal or mental qualifiers (such as *bi-sharṭ al-waṣf* “under the condition of the description” and *hīn al-waṣf* “at the time of the description”).

Keywords: matter (mādda), modality (jihah), Avicenna (Ibn Sīnā), Khūnājī, Abharī, Ṭūsī.

Introduction

This article investigates the historical and semantic development of the notions of material and modality in Islamic logic, focusing on the gradual transformation of the concept traditionally called māddah al-qadiyya. The central problem is whether the matter of a proposition should be understood narrowly as the real relation obtaining between subject and predicate in external reality, or whether it should be expanded to include a wider range of modal determinations that later logicians increasingly associated with it. The article argues that the history of Islamic logic reveals a sustained tension between conceptual economy and classificatory expansion: while Avicenna establishes a restrained and relatively stable framework, later logicians repeatedly attempt to enrich the analysis of propositions by multiplying the kinds of matter, often at the cost of blurring the distinction between material and modality.

Materials & Methods

The study adopts a historical-textual and comparative method, examining the writings of major logicians in the Avicennan and post-Avicennan traditions. It reads Avicenna in parallel with Bahmanyār, Ibn Sahlān al-Sāwī, Suhrawardī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Afḍal al-Dīn Khunjī, Athīr al-Dīn Abharī, Naṣīr al-Dīn Ṭūsī, al-Ḥillī, Ibn Kammūna, and Samarkandī. Rather than treating these authors as offering isolated definitions, the article traces the semantic migration of a single logical concept across different textual and doctrinal contexts. In doing so, it reconstructs not only the explicit definitions provided by each author, but also the conceptual assumptions that govern their use of the distinction between material and modality. The analysis is therefore both historical and philosophical: it follows the chronology of doctrinal change while also assessing the internal coherence of the resulting logical schemes.

Discussion & Results

The discussion begins with Avicenna, whose account remains decisive for the later tradition. For him, the matter of a proposition is not a merely linguistic feature but the real state of affairs that makes the proposition apt for necessity, possibility, or impossibility. In this framework, material is ontological, whereas modality is the logical articulation of that ontology. Bahmanyār and Ibn Sahlān largely preserve this Avicennan orientation, though they refine its expression in different ways. Suhrawardī introduces a more flexible vocabulary of modal fitness, and Fakhr al-Dīn al-Rāzī further complicates the analysis by distinguishing between simple and compound modal directions, thereby preparing the ground for later classification schemes. The decisive expansion occurs in Khunjī, who adds non-necessity and non-continuity to the traditional scheme and thereby enlarges the taxonomy of material. Abharī then radicalizes this tendency by enumerating thirteen matters, a move that significantly increases analytical detail but at the same time erodes the boundary between material and modality. Once material is multiplied in this way, it begins to absorb features that should belong to the modal qualification of the proposition rather than to its ontological ground. The result is a conceptual overloading of the term material: instead of clarifying proposition analysis, the expanded scheme risks turning every relevant predicate into a type of matter. Against this tendency, Ṭūsī offers a corrective reading that restores the Avicennan core. He rejects the uncontrolled proliferation of matters and insists that the matter of a proposition should remain tied to the real relation between concepts, while modal and directional qualifiers should be handled separately. Later thinkers such as al-Ḥillī and Ibn Kammūna generally continue this critical line, and Samarkandī reflects the continued tension between classificatory richness and conceptual discipline.

Conclusion

The article concludes that the historical development of *māddah al-qadiyya* cannot be understood as a simple accumulation of definitions. Rather, it is a sequence of conceptual reconfigurations in which the relation between material and modality is repeatedly renegotiated. The Avicennan-Ṭūsian position emerges as the most coherent because it preserves a clear distinction between the real ontological basis of the proposition and its modal determination. By contrast, the later expansion of the concept of material, especially in Khunjī and Abharī, increases taxonomic complexity but weakens logical precision. The study therefore argues that the

philosophical strength of the classical tradition lies not in multiplying categories, but in maintaining the distinction between what belongs to material and what belongs to modality.

Bibliography

- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh. (2015). *al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt: Taḥlīl-i Maṭṭiqī-yi Gozāreh, Sharḥ-i Maṭṭiq-i Ishārāt* (Nahj-i Sevvom tā Sheshom). Edited by Mahdī A‘zamī. Qom: Majma‘-i ‘Ālī-yi Ḥikmat-i Islāmī.
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh. (2017). *al-Mukhtaṣar al-Awsaṭ fī al-Manṭiq*. Introduction and critical edition by Sayyid Maḥmūd Yūsuf Sānī. Tehran: University of Tehran Press.
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh. (1984). *al-Shifā’, al-Manṭiq (al-‘Ibārah)*. Qom: Manshūrāt Maktabat Āyat Allāh Mar‘ashī Najafī.
- Ibn Kammūnah, ‘Izz al-Dawlah Sa‘d ibn Manṣūr. (2008). *al-Kāshif (al-Jadīd fī al-Ḥikmah)*. Edited by Ḥamid Najī Iṣfahānī. Tehran: Institute for Research in Wisdom and Philosophy of Iran.
- Ibn Kammūnah, ‘Izz al-Dawlah Sa‘d ibn Manṣūr. (2008). *Sharḥ al-Talwīḥāt al-Lawḥiyyah wa al-‘Arshiyyah*. Edited by Najafqulī Ḥabībī. Vol. 1. Tehran: Mīrāth-i Maktūb.
- Ibn Kammūnah, ‘Izz al-Dawlah Sa‘d ibn Manṣūr. (2020). *Sharḥ al-Uṣūl wa al-Jumal fī Muḥimmāt al-‘Ilm wa al-‘Amal*. Edited, verified, and introduced by Muḥammad Malakī (Jalāl al-Dīn) and Marḍīyah Nūrīṣifat (Nūrā). Tehran: Mīrāth-i Maktūb.
- Athīr al-Dīn al-Abharī. (2017). *Khulāṣat al-Afkār wa Naqāwat al-Asrār*. Edited by Mahdī A‘zamī and Hāshim Qurbānī. Tehran: Institute for Research in Wisdom and Philosophy of Iran.
- Athīr al-Dīn al-Abharī. (1998). *Kashf al-Ḥaqā‘iq fī Tahrīr al-Daqā‘iq*. Edited by Ḥusayn Šārī Oghlī. Istanbul.
- Athīr al-Dīn al-Abharī. (2016). *Muntahā al-Afkār fī Ibānat al-Asrār: al-Manṭiq* (First and Second Recensions). Edited by Mahdī A‘zamī and Hāshim Qurbānī. Tehran: Ḥikmat.
- Sirāj al-Dīn al-Urmawī. (1995). *Bayān al-Ḥaqq wa Lisān al-Šidq* (from Chapter One to the end of Chapter Ten). Edited by Gholāmriżā Zakīyānī. M.A. Thesis supervised by Aḥmad Bihishtī. University of Tehran.
- Sirāj al-Dīn al-Urmawī. (2018). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt*. Edited by Shaykh ‘Ammār al-Tamīmī. Qom: Nashr-i Zayn al-‘Ābidīn.
- Bahmanyār ibn Marzbān. (1996). *al-Taḥṣīl*. Edited and annotated by Murtaḍā Muṭahharī. Tehran: University of Tehran Press.
- Ḥakkāk, Sayyid Muḥammad. (2017). *Maṭṭiq: Mi‘yār-i Tafakkur*. Tehran: SAMT Publications.
- al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1984). *al-Jawhar al-Naḍīd*. Edited by Muḥsin Bīdārfar. Qom: Bīdār.
- al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (2024). *al-Asrār al-Khaṭīyah fī al-‘Ulūm al-‘Aqliyyah*. Qom: Būstān-i Kitāb.
- Ibn Wāṣil al-Ḥamawī. (2022). *Sharḥ al-Jumal*. Edited and introduced by Khālīd al-Ruwayhib. Boston: Brill.

207 Abstract

- Khvānsārī, Muḥammad. (2021). *Manṭiq-i Šūrī*. Tehran: Dīdāvar Publications.
- Afdal al-Dīn al-Khūnajī. (2021). *Kashf al-Asrār ‘an Ghawāmiḍ al-Afkār*. Edited and introduced by Khālīd al-Ruwayhib. Tehran: Institute for Research in Wisdom and Philosophy of Iran.
- Afdal al-Dīn al-Khūnajī. (n.d.). *al-Mūjaz fī al-Manṭiq*. Edited and introduced by ‘Abd al-Wāḥid Jahdānī. Dār Ibn Ḥazm.
- Qutb al-Dīn al-Rāzī. (2019). *Lawāmi ‘al-Asrār fī Sharḥ Maṭāli ‘al-Anwār*. Edited by ‘Alī Aṣghar Ja‘farī Valanī. Tehran: University of Tehran Press.
- Ibn Sahlān al-Sāwī. (2004). *al-Baṣā‘ir al-Naṣriyyah fī ‘Ilm al-Manṭiq*. Edited by Ḥasan Ghaffārpūr. Tehran: Shams-i Tabrīzī Publications.
- Sulaymānī Amīrī, ‘Askarī. (2018). *Mi ‘yār-i Dānish*. Qom: Imam Khomeini Institute Publications.
- Shams al-Dīn al-Samarqandī. (2020). *Bashārāt al-Ishārāt fī Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt*. Edited by ‘Alī Awjabī. Tehran: Mīrāth-i Maktūb.
- Shams al-Dīn al-Samarqandī. (2020). *Qisṭās al-Afkār fī al-Manṭiq*. Edited by Asad Allāh Fallāḥī. Tehran: Institute for Research in Wisdom and Philosophy of Iran.
- Shams al-Dīn al-Samarqandī. (2022). *al-Anwār al-Ilāhiyyah*. Introduction and critical edition by Gholāmriżā Dādkhvāh. Tehran: Institute for Research in Wisdom and Philosophy of Iran.
- Shaykh Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī. (2006). *al-Mashāri ‘ wa al-Muṭārahāt*. Edited by Maqṣūd Muḥammadī and Ashraf ‘Ālīpūr. Qom: Haqq Yāvarān.
- Shaykh Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī. (2021). *Kitāb Hikmat al-Ishrāq*, Vol. 1: *Manṭiq*. Translated, edited, and annotated by Muḥammad Malakī. Qom: Tāhā.
- Shaykh Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī. (2009). *al-Talwīḥāt al-Lawḥiyyah wa al-‘Arshiyyah*. Edited with an introduction by Najafqulī Ḥabībī. Tehran: Institute for Research in Wisdom and Philosophy of Iran.
- ‘Umar ibn Sahlān al-Sāwī. (1958). *Tabṣirah wa Du Risālah-yi Dīgar dar Manṭiq (Kitāb al-Tabṣirah)*. Compiled by Muḥammad Taqī Dānishpazhūh. Tehran: University of Tehran Press.
- Shahābī Khurāsānī, Maḥmūd. (1950). *Rahbar-i Khirad*. 3rd ed. Tehran: Khayyām Library.
- Shams al-Dīn Muḥammad al-Shahrazūrī. (2004). *Rasā‘il al-Shajarah al-Ilāhiyyah fī ‘Ulūm al-Ḥaqā‘iq al-Rabbāniyyah*. Vol. 1. Edited, verified, and introduced by Najafqulī Ḥabībī. Tehran: Hikmat and Philosophy of Iran Publications.
- Qutb al-Dīn al-Shīrāzī. (2004). *Sharḥ Hikmat al-Ishrāq*. Edited by ‘Abd Allāh Nūrānī and Mahdī Muḥaqqiq. Tehran: Anjuman-i Āthār wa Mafākhir-i Farhangī.
- Qutb al-Dīn al-Shīrāzī. (2006). *Durrat al-Tāj*. Edited by Muḥammad Mishkāt. Tehran: Hikmat.
- Naṣīr al-Dīn Muḥammad ibn Muḥammad al-Ṭūsī. (2007). *Ta ‘dīl al-Mi ‘yār fī Naqd Tanzīl al-Afkār (Manṭiq wa Mabāḥith al-Alfāz)*. Edited by Mahdī Muḥaqqiq and Toshihiko Izutsu. Tehran: Anjuman-i Āthār wa Mafākhir-i Farhangī.
- Naṣīr al-Dīn Muḥammad ibn Muḥammad al-Ṭūsī. (2018). *Bāznegārī-yi Asās al-Iqtibās*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publications Organization.

- Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn ‘Umar al-Rāzī. (1994). *Sharḥ ‘Uyūn al-Ḥikmah*. Vol. 1. Mu’assasat al-Ṣādiq (‘a).
- Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn ‘Umar al-Rāzī. (2005). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt*. Vol. 1. Tehran: Anjuman-i Āthār wa Mafākhir-i Farhangī.
- Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn ‘Umar al-Rāzī. (2002). *al-Risālah al-Kamāliyyah*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn ‘Umar al-Rāzī. (2002). *Manṭiq al-Mulakhkhaṣ*. Edited by Aḥad Qudardān Qarāmalikī and Ādīnah Aṣgharīnezhād. Tehran: Imam Ṣādiq University.
- Qāḍiyān, Raḥmat Allāh. (2014). *Manṭiq*. Qom: Būstān-i Kitāb.
- Kāshif al-Ghiṭā’, ‘Alī ibn Muḥammad Riḍā. (1990). *Naqd al-Ārā’ al-Manṭiqiyyah*. Vol. 2. Mu’assasat al-Nu‘mān.
- Kashshī, Zayn al-Dīn. (2025). *Ḥadā’iq al-Ḥaqā’iq*. Edited, verified, and introduced by ‘Alī Aṣghar Ja‘farī Valanī. Tehran: Anjuman-i Āthār wa Mafākhir-i Farhangī.

ماده در برابر جهت در منطق سینوی

آرش رستمی*

علیرضا دارابی**، شهلا اسلامی***

چکیده

مساله محوری این مقاله «تحولات معنایی ماده قضیه» در منطق اسلامی است. دست کم، چهار دیدگاه مهم در این زمینه ارائه شده است: ۱. ابن‌سینا ماده قضایا را به نسبت نفس‌الامری محمول به موضوع تعریف کرده و آن را به سه گانه وجوب/امکان/امتناع فروکاسته و قیود دوام، لادوام، لاضرورت، و شروط وقت و وصف و مانند آن را ذیل «جهت» تحلیل می‌کند. ۲. افضل‌الدین خونجی با افزودن «لادوام» و «لاضرورت» در کنار «ضرورت» و «دوام»، تعداد مواد را به عدد چهار می‌رساند. ۳. اثیرالدین ابهری سیزده ماده را برمی‌شمارد و با این کار، گرچه تعداد مواد را بالا می‌برد، اما مرز ماده/جهت را مخدوش می‌کند. ۴. خواجه نصیر طوسی با انتقاد از تکثیر مواد توسط ابهری و با بازگشت به سه ماده سینوی، ماده را به نسبت‌های نفس‌الامری میان مفاهیم محدود می‌سازد. در این مقاله، با بررسی متون این چهار دیدگاه، در کنار متونی از منطق‌دانان دیگر، به نتایج زیر می‌رسیم: الف) افزایش تعداد مواد توسط خونجی و ابهری موجب هم‌پوشانی ماده و جهت و آشفتگی تقسیم موجهات می‌شود. ب) دیدگاه ابن‌سینا و طوسی با تفسیر ماده به نسبت نفس‌الامری، کارآمدی قیاس‌های موجهاتی را افزایش می‌دهد. ج) پیشنهاد پایانی مقاله این است که: «ماده» منحصر در نسبت نفس‌الامری بماند و «جهت» شامل همه قیده‌های زمانی،

* دانشجوی دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران،
arash.rostami@iau.ac.ir

** استادیار منطق، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران (نویسنده مسئول)، darabiar@yahoo.com

*** دانشیار، گروه فلسفه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران، Sh-eslami@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

مانند «وقت معین»، «وقت نامعین»، «دوام»، «عدم دوام»، و قیده‌های لفظی یا ذهنی، مانند «بشرط الوصف» و «حین الوصف» باشد.

کلیدواژه‌ها: ماده، جهت، ابن سینا، خونجی، ابهری، طوسی.

۱. مقدمه

در مسئله «ماده قضیه» میان منطق‌دانان اختلاف نظر وجود دارد. گروهی از ایشان - همچون ابن سینا، محقق طوسی، شهرزوری و به تعبیر قطب‌الدین رازی، «قدما» - ماده قضیه را منحصر در سه امر دانسته‌اند: وجوب، امکان و امتناع. به نظر آنان، هرگاه محمول در نفس الامر برای موضوع ضروری‌الوجود باشد، مانند نسبت «حیوان» به «انسان» در قضیه «الانسان حیوان» یا «الانسان لیس بحیوان»، ماده قضیه وجوب خواهد بود. اگر محمول برای موضوع ضروری‌العدم باشد، مانند نسبت «حجر» به «انسان» در «الانسان حجر» یا «الانسان لیس بحجر»، ماده آن امتناع است. و در صورتی که محمول نه ضروری‌الوجود و نه ضروری‌العدم باشد، مانند نسبت «کاتب» به «انسان» در «الانسان کاتب» یا «الانسان لیس بکاتب»، ماده قضیه امکان خواهد بود. دلیل این انحصار آن است که نسبت محمول به موضوع در واقع یا ضروری‌الوجود است یا نه؛ اگر نه، یا ضروری‌العدم است یا نه؛ و آنچه نه ضروری‌الوجود و نه ضروری‌العدم باشد همان امکان خاص است.

ابن سینا در آثار شفا، نجات و اشارات ماده را به سه کیفیت وجوب، امکان و امتناع محدود می‌داند و جهت را لفظ یا حکمی می‌شناسد که صراحتاً بر یکی از این سه دلالت می‌کند. این سه گانه ساده، اساس تحلیل صدق و کذب قضایا را شکل می‌دهد و کلیه قیود زمانی یا وصفی در قلمرو جهت قرار می‌گیرند.

همزمان با گسترش دانش فلسفه و منطق در قرون بعدی، منطق‌دانانی چون افضل‌الدین خونجی با طرح چهار ماده ضرورت/لاضرورت و دوام/لادوام، انحصار در ماده را نقد کردند. اثیرالدین ابهری با مواد سیزده گانه خود ارائه داد که در آن انواع مختلف ضرورت و دوام در بستر بالقوه/بالفعل تحلیل گردید. سمرقندی بار دیگر به نسبت واقعی در نفس الامر بازگشت و کوشید بعد هستی‌شناختی ماده را برجسته کند.

در مقابل، گروهی دیگر از منطق‌دانان - مانند افضل‌الدین خونجی، اثیرالدین ابهری، کاتبی قزوینی و ارموی، و به تعبیر قطب‌الدین رازی «متأخرین» - ماده قضیه را همچون «جهت» توسعه داده و برای آن انواع گوناگونی قائل شده‌اند. بر این اساس، صدق وجهات

همواره در گرو مطابقت با موادشان است؛ وگرنه کاذب خواهند بود. در حالی که اگر مواد منحصر در همان سه مورد (وجوب، امکان، امتناع) باشد، عدم مطابقت لزوماً به کذب نمی‌انجامد.

این نوآوری‌ها هرچند بر تعداد مواد قضایا افزودند، اما به تدریج مرز میان نسبت واقعی محمول و برداشت عقلانی از آن را کمرنگ ساختند. خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی و نیز ابن‌کمون در مقام واکنش به این گسترش‌ها، با بازگشت محافظه‌کارانه به سه‌گانه کلاسیک و تأکید بر تمایز روشن ماده و جهت، بار دیگر انسجام دستگاه منطق موجهات را برقرار کردند. مقاله حاضر با سه هدف بازنمایی دیدگاه کلاسیک ابن‌سینا، تحلیل تحولات ماده در سنت خونجی، ابهری و سمرقندی، واکنش‌های پس‌اسمرقندی و نتیجه‌گیری درباره ضرورت حفظ تمایز ماده و جهت به تحلیل می‌پردازد. اهداف پژوهش این موارد می‌باشد:

۱. تشریح مفهوم مواد در سه‌گانه کلاسیک ابن‌سینا و ۲. تمایز دقیق میان آن‌ها؛ ۳. تحلیل مرحله‌ای تحولات «ماده» در سنت خونجی، سمرقندی و ابهری؛ ۴. بررسی واکنش و بازگشت محافظه‌کارانه خواجه طوسی، علامه حلی و ابن‌کمون به سه‌گانه وجوب، امکان و امتناع؛ ۵. تبیین ضرورت احیای تمایز بنیادین «ماده نفس‌الامر» و «جهت» برای ثبات معیار صدق و کذب. همچنین سوالات پژوهش به این صورت است ۱. در تعریف ابن‌سینا، نقش «ماده» و نقش «جهت» در تحلیل گزاره‌ها چیست؟ ۲. چگونه خونجی، سمرقندی و ابهری قلمرو «ماده» را گسترش داده یا بازتعریف کرده‌اند؟ ۳. واکنش خواجه طوسی، علامه حلی و ابن‌کمون به این گسترش‌ها چه بوده و چه دلایلی برای بازگشت به سه‌گانه کلاسیک آورده‌اند؟ ۴. پیامدهای تحلیل‌های نوین «ماده» بر ساختار نظریه صدق و کذب منطق اسلامی کدام است و چرا بازتثبیت تمایز ماده-جهت ضروری است؟

۲. دیدگاه کلاسیک ابن‌سینا

ابن‌سینا در سه اثر شاخص خود، یعنی شفا، نجات و اشارات، ساختاری منسجم از ماده و جهت را ارائه می‌دهد. وی در کتاب‌های متعددی «جهت» را تعریف کرده است. او در نجات جهت را لفظی می‌داند که بر ماده‌ی قضیه دلالت می‌کند.

الجهات ثلاثة: واجب، و يدل على الوجود، و ممتنع، و يدل على دوام العدم، و ممکن، و يدل على لادوام وجود و لا عدم. و الفرق بين الجهة و المادة: أن الجهة، لفظة مصرح

بها، تدل علی أحد هذه المعانی؛ و المادة؛ حالة للقضية، فی ذاتها، غیر مصرح بها و ربما تخالفا.

جهت‌ها سه قسم‌اند: واجب، که بر دوام وجود دلالت دارد؛ ممتنع، که بر دوام عدم دلالت دارد؛ ممکن، که بر نبود دوام وجود و نبود دوام عدم دلالت دارد. تفاوت بین جهت و ماده این است که: جهت، لفظی است که به صراحت بر یکی از این معانی دلالت می‌کند؛ ولی ماده، حالتی در خود قضیه است که تصریح نشده و ممکن است با جهت متفاوت باشد (ابن‌سینا، ۱۳۶۷ ق: ۲۹).

«ماده» حالت قضیه خوانده می‌شود. او اشاره می‌کند که ضرورتی به تصریح جهت در جمله نیست و حتی ممکن است واژه‌ی تصریح‌شده به آن (یعنی جهت) با ماده‌ی قضیه مخالف باشد.

بیانی مشابه را می‌توان در کتاب المختصر الأوسط فی المنطق دید. در این کتاب، ابن‌سینا ابتدا به لفظ بودن جهت اشاره می‌کند. سپس، در بیان تفاوت ماده و جهت، تصریح می‌کند که «ماده» به‌حسب نفس‌الأمر و دنیای واقعی مشخص می‌شود و «جهت»، امری است که در بیان ظاهر می‌گردد (ابن‌سینا، ۱۳۹۶: ۷۵).

ابن‌سینا در کتاب مبسوط خود یعنی شفا نیز به این مطالب اشاره می‌کند. او در اشاره به انواع قضایا، تفاوت جهت و ماده را مشخص می‌سازد. در این متن، ابن‌سینا ابتدا «جهت» را به‌عنوان یک لفظ تعریف می‌کند و در قدم بعد، تصریح می‌نماید که تفاوت میان «جهت» و «ماده» در آن است که جهت، لفظی زائد بر موضوع و محمول می‌باشد. همچنین ابن‌سینا در شفا جهت را لفظی می‌داند که بیانگر نسبت محمول به موضوع است و در اینجا جهت را به ضرورت و لاضرورت تعریف می‌نماید که براساس آن سه جهت اصلی معرفی می‌شود و ماده را نسبت محمول به موضوع در نفس‌الامر معرفی می‌کند که امکان مخالفت با جهت را دارد.

و الجهة لفظ يدل على النسبة التي للمحمول عند الموضوع... و الفرق بين الجهة و المادة أن الجهة لفظة زائدة على المحمول و الموضوع و الرابطة مصرح بها تدل على قوة الربط أو وهنه (ابن‌سینا، ۱۴۰۵ ه.ق: ۱۱۲).

و جهت لفظی است که بر نسبتی که محمول نسبت به موضوع دارد دلالت می‌کند... و تفاوت میان جهت و ماده این است که: جهت لفظی است افزودن بر محمول، موضوع و رابطه که به‌طور صریح بیان می‌شود و بر استحکام یا سستی رابطه دلالت می‌کند.

در آخرین کتاب مهم ابن سینا، یعنی اشارات و تنبیهات، لزوم بیان شدن جهت به صورت مستقیم ذکر نمی شود، بلکه ابتدا «مواد» قضایا معرفی می شود. سپس، ذیل معرفی قضیه‌ی مطلقه‌ی عامه و فرق آن با قضایای موجهه، به ملفوظ بودن جهات به عنوان ویژگی خاص آن‌ها اشاره می شود. همچنین او در اشارات، ماده را به سه گانه «واجب» (ضروری الوجود)، «ممتنع» (ضروری العدم) و «ممکن» (غیر ضروری) محدود می کند و تأکید می کند که این موارد «الأحوال الثلاثة التي تصدق عليها في الإيجاب والسلب» هستند.

کلّ قضیّة فیه إمّا مطلقة عامّة الإطلاق، و هی التي یبین فیها حکم من غیر بیان ضرورته أو دوامه أو غیر ذلك من کونه حیثاً من الأحيان أو علی سبیل الإمكان؛ و إمّا أن یکون قد بّین فیها شیء من ذلك، إمّا ضرورةً، و إمّا دوامٌ من غیر ضرورةٍ و إمّا وجودٌ من غیر دوامٍ و ضرورة (ابن سینا، ۱۳۹۴: ۱۶۱-۱۶۲).

هر گزاره‌ای یا مطلق است به اطلاق عام است، و آن گزاره‌ای است که در وی حکم بیان می شود بدون بیان ضرورت‌اش، یا دوام‌اش، یا جز آن، یعنی در هنگامی از هنگام‌ها بودن، یا به شیوه امکان بودن؛ و یا چنان است که در وی چیزی از آن [جهت‌ها که گذشت] بیان شده باشد: یا ضرورت، یا دوام بدون ضرورت، یا وجود بدون دوام و ضرورت. چنان که دیده می شود ابن سینا در مقام تعریف ماده و جهت در کتاب‌های مختلف خود یکسان عمل کرده است. در این نظام‌بندی، ماده به عنوان «ماهیت قضیه» و جهت به عنوان «بزار بیان این ماهیت» معرفی می شود که پایه تغییرات بعدی می گردد.

۳. بهمنیار

بهمنیار با وفاداری به سنت استاد، در التحصیل، ماده را «نسبت وجودی محمول به موضوع» در سه گانه واجب، ممتنع و ممکن تعریف می کند، اما جهت را «ماده‌ای که در قضیه به کار رفته» می داند.

و للقضايا موادّ، فإنّه لا یخلو المحمول سواء کان موجبا أو سالبا من أن یکون نسبه الی الموضوع نسبة الضرورة فی الوجود، کقولک: الانسان حیوان؛ أو الضرورة فی اللاوجود، اعنی ضرورة العدم، و هو الممتنع؛ كما یقال: الانسان جماد، أو نسبة ما لیس ضروریّا لا وجوده و لا عدمه، مثل الكتابة للانسان فی قولنا: الانسان کاتب و الانسان لیس بکاتب؛ فجميع القضايا إمّا واجب أو ممکن أو ممتنع، و اذا استعمل شیء من هذه المواد فی القضیّة سمی جهة. فهذه

الامور ماخوذة فی المنطق و محدودة فیہ، و أمّا الدلالة علی خواصّها و نحو وجوداتها فالی علم آخر. (بهمینار، ۱۳۷۵: ۵۹).

برای قضایا موادّ وجود دارد؛ زیرا محمول — خواه ایجابی باشد یا سلبی — خالی نیست از اینکه نسبتش به موضوع یکی از این سه صورت باشد: نسبت ضرورت در وجود، مانند گفتار «انسان حیوان»؛ یا نسبت ضرورت در لاوجود، یعنی ضرورتِ عدم که آن ممتنع است — چنان که گفته می شود «انسان جماد»؛ یا نسبتی که نه وجودش واجب است و نه عدمش، مانند نسبتِ «نوشتن» به انسان در «انسان کاتب» و «انسان لایکتب». پس همه قضایا یا واجب اند یا ممکن اند یا ممتنع؛ و اگر یکی از این مواد در قضیه به کار رود آن را «جهت» می نامند. این امور در منطق اخذ و در آن محدوده قرار دارند؛ اما دلالت بر خواصّشان و آنگونه که وجود دارند مربوط به علم دیگری است. از عبارت پایانی سخن بهمینار این برداشت می شود که می توان این تفکیک، ماده را در حوزه فلسفه و جهت را در حوزه منطق قرار داد و از تداخل مفاهیم جلوگیری کرد.

۴. ابن سهلان ساوی

ابن سهلان ساوی، در تبیین «ماده قضیه»، بحث را از این نکته آغاز می کند که هر محمولی که به صورت ایجابی بر موضوع حمل می شود، در نسبت میان آن دو، یکی از سه حالت در نفس الامر برقرار است: یا این نسبت ایجابی همواره صادق است، یا همواره کاذب، یا نه صادق دائمی است و نه کاذب دائمی. بدین گونه، «ماده» نزد او چیزی جز وضع نفس الامری نسبت ایجابی بین موضوع و محمول نیست؛ وضعی که به واسطه آن، صدق یا کذب قضیه در سه حالت یادشده سنجیده می شود.

کل محمول نسب الی موضوع بالایجاب، فأما أن تكون الحال بینهما فی نفس الامر أن یکون ذلک الایجاب دائم الصدق أبدا لا محالة، أو دائم الکذب أو لا دائم الصدق و لا دائم الکذب (ساوی، ۱۳۷۷، ۱۸۸).

هر محمولی به صورت ایجابی به موضوع نسبت داده می شود؛ و حال میان آن دو در همان امر یا این است که آن ایجاب همیشه و بدون تردید صادق باشد، یا همیشه کاذب باشد، یا نه همیشه صادق باشد و نه همیشه کاذب.

۵. سهروردی

در آثار متنوع سهروردی، اگرچه پرداختن به منطق در متون محدودی صورت گرفته، اما در همان متون، آرای منطقی او در کنار مباحث فلسفی و به مثابه مقدمه‌ای بر آن‌ها عرضه شده‌اند. عمده‌ی مباحث منطقی او در سه کتاب التلویحات اللوحیة والعربیة، حکمة الإشراق و المشارع و المطارحات متمرکز است. سهروردی در مقدمه‌ی مشارع تأکید می‌کند که ترتیب مطالعاتی این آثار باید به گونه‌ای باشد که ابتدا تلویحات، سپس مشارع و در نهایت حکمة الإشراق مورد مطالعه قرار گیرد (سهروردی، ۱۳۸۵: ۳).

۱.۵ سهروردی در التلویحات اللوحیة، که بازتاب اندیشه‌های مشائی اوست، از اصطلاح «صلوح» بهره می‌گیرد؛

وکلّ قضیة لها صلوح أن یصدق علیها فی الإیجاب أحد هذه، تسمی «مادّة» و إن صدق علی السلب أخرى (سهروردی، ۱۳۸۸، ۳۳)

و هر قضیه‌ای که این امکان را دارد که در ایجاب، یکی از این‌ها (الواجب، الممتنع و الممكن) درباره آن صادق باشد؛ آن قضیه را «مادّه» می‌نامند، حتی اگر در سلب یکی دیگری درباره‌اش صادق باشد،

۲.۵ در المشارع و المطارحات، که آغاز گرایش او به حکمت اشراق است، تعبیر «صالحة» را به کار می‌برد.

و أنّ المادّة هی القضیة الصالحة بخصوصها لبعض هذه الألفاظ و معانیها المذكورة فی القول اللهجی أو الفکری بالعقل، و أنّ هذه الألفاظ و معانیها المستقلة مع قطع النظر عن القضیة الّتی ضمّ إليها تسمی جهة. (سهروردی، ۱۳۹۸، ۲۱۳)

و اینکه مادّه عبارت است از قضیه‌ای که به‌طور خاص برای برخی از این الفاظ و معانی یادشده در گفتار لهجی یا فکری عقلی، صلاحیت و قابلیت دارد. و نیز اینکه این الفاظ و معانی آنها، هنگامی که مستقل و جدا از قضیه‌ای که به آن‌ها ضمیمه شده باشد در نظر گرفته شوند، «جهت» نامیده می‌شود.

بر این اساس، «ماده» نزد سهروردی نه صرفاً کیفیت ثبوت نسبت در نفس الأمر، بلکه حالتی است که قضیه را آماده‌ی پذیرش یکی از سه جهت «وجوب»، «امکان» یا «امتناع» می‌کند. سهروردی با این بازخوانی، کوشیده است میان منطق و متافیزیک پیوندی برقرار سازد و منطق موجهات را بر بنیاد همین سه جهت اصلی سامان دهد.

۳.۵ در حکمة الاشراق نیز، بی آنکه به تفصیل مباحثی چون تمایز ماده و جهت یا کیفیت‌هایی مانند دوام و فعلیت پردازد، همه‌ی توجه خود را بر همین سه جهت متمرکز می‌کند؛ ازاین‌رو منطق موجهات او عمدتاً در محدوده‌ی وجوب، امکان و امتناع باقی می‌ماند.

انّ الحمیّة نسبة محمولها الى موضوعها اما ضروری الوجود و یسمى الواجبة، أو ضروری العدم و یسمى الممتنع، أو غیر ضروری الوجود و العدم و هو الممكن. فالاول كقولک «الانسان حیوان» و الثانی كقولک «الانسان حجر» و الثالث كقولک «الانسان کاتب». و العامّة قد یعنون بالممكن ما لیس بممتنع (سهروردی، ۱۴۰۰، ۱۴۵).

در حمله نسبت محمول‌اش به موضوع‌اش یا ضروری‌الوجود است و آن را «واجب» می‌نامند، مانند: «انسان حیوان است»؛ ضروری‌العدم است و آن را «ممتنع» می‌نامند، مانند: «انسان سنگ است»؛ غیرضروری‌الوجود و عدم است و آن را «ممکن» می‌نامند، مانند گفتن: «انسان نویسنده است». و عامه‌ی مردم گاهی «ممکن» را به معنای «آنچه ممتنع نیست» به کار می‌برند.

از تعریفی که برای وجوب و امتناع ارائه شد معلوم می‌گردد که هر دوی آن‌ها ضرورت‌اند، با این تفاوت که وجوب، ضرورت ایجاب است و امتناع، ضرورت سلب. بنابراین، مواد سه‌گانه را می‌توان به دو مفهوم ضرورت و امکان فروکاست.

۶. فخر رازی

فخر رازی در چهار کتاب خود — رساله کمالیه، الأنارات شرح الاشارات، شرح عیون الحکمه و الملخص — به تحلیل ماده می‌پردازد.

در رساله کمالیه و الأنارات فی شرح الاشارات، نظر ابن‌سینا درباره مواد را می‌پذیرد و بر سه ماده اصلی — وجوب، امکان و امتناع — تأکید می‌کند (فخر رازی، ۱۴۲۳، ۲۱؛ همو، ۱۳۸۴، ۱۷۹). او ماده را بر اساس حالت وجودی محمول تعریف می‌کند.

در شرح عیون الحکمه به دو مقدمه کلیدی توجه می‌نماید: ۱. قضیه بدون ذکر جهت و تنها با وجود ماده نیز تشکیل می‌شود که در این صورت قضیه مطلقه عامه نامیده می‌شود؛ ۲. میان ضرورت و دوام رابطه عموم و خصوص مطلق برقرار است.

ماده در برابر جهت در منطق سینیوی (آرش رستمی و دیگران) ۲۱۷

المقدمة الأولى: ان القضية لا تكون قضية الا اذا ثبت محمولها الى موضوعها، إما بالایجاب أو بالسلب. و هذا القدر لا بد منه لتصير القضية قضية. فأما بيان كيفية ذلك الثبوت و السلب، أعني بيان أن ذلك الثبوت ضروري أو ممكن أو دائم أو مؤقت، فذلك مما لا حاجة في كون القضية قضية الى ذكرها.

و المقدمة الثانية: انك قد عرفت أن كل ضروري فهو دائم. لكن ليس كل دائم ضروري، فانه قد يكون دائما لأجل وجود السبب المنفصل. (فخر رازی، ۱۳۷۳، ۱۳۷).

مقدمه نخست

قضیه، قضیه نخواهد بود مگر آن گاه که محمولش به موضوعش ثابت شود؛ خواه به صورت ایجابی باشد، خواه به صورت سلبی. همین مقدار برای آن که قضیه، «قضیه» نامیده شود، ضروری است. اما بیان چگونگی این ثبوت یا سلب - یعنی اینکه این ثبوت، ضروری است یا ممکن، دائمی است یا مؤقت - در اصل قضیه بودن قضیه نقشی ندارد و ذکر آن برای تحقق عنوان «قضیه» لازم نیست.

مقدمه دوم

پیش تر دانسته‌ای که هر امر ضروری، دائمی نیز هست؛ اما هر امر دائمی، ضروری نیست، چراکه ممکن است دوام آن به سبب علت منفصل (علت بیرونی و غیر ذاتی) باشد.

در الملخص به مهم‌ترین نظریه خود درباره جهات می‌پردازد: جهت را «بیان کیفیت قضیه — متشکل از ضرورت، لاضرورت، دوام و لادوام — تعریف کرده و قضیه حملیه را به دو بخش تقسیم می‌کند: بسیط: قضیه‌ای که یکی از این چهار جهت در آن ذکر شده باشد (مثل «انسان حیوان است به ضرورت»؛ مرکب: قضیه‌ای که ترکیبی از این چهار جهت باشد. فخر رازی جهات را به دو دسته بسیط و مرکب تقسیم کرد و این سازوکار مفهومی را برای نخستین بار در تاریخ منطق اسلامی سامان داد؛ روشی که پس از او منطق‌دانان بسیاری از آن پیروی کردند و تأثیری قابل ملاحظه در سنت منطقی پس از وی بر جای نهاد.

فاعلم أن الجهة عبارة عن بيان كيفية القضية، و هي قد تكون بسیطة و قد تكون مركبة. فالبسيطة من وجهين: الدوام أو اللادوام، و الضرورة أو اللاضرورة. و المركبة ما يتركب عنها (همو، ۱۳۸۱، ۱۶۴).

۷. زین‌الدین کشی و افزودن صورت در موجهات

پس از فخر رازی، زین‌الدین کشی در حدائق الحقائق با دو ابتکار اساسی در نظام موجهات تحول چشمگیری پدید آورد: او نخست عنصر «صورت» را به‌عنوان پلی میان ماده و جهت افزود؛ سپس با حفظ تفسیر سه‌گانه سستی — وجوب، امتناع و امکان — «صورت» را در ساختاری چهارگانه به‌عنوان حلقه واسطه‌ای میان ماده و جهت قرار داد. در این مدل، ماده ابتدا توسط صورت (تعیین چگونگی ایجاب یا سلب) سازمان می‌یابد، آنگاه جهت (بیان لفظی یا عقلی کیفیت موجهه) بر نسبت تحقق‌یافته حمل می‌شود و در نهایت ذات قضیه به‌صورت محصول نهایی این فرایند متجلی می‌گردد. البته این احتمال وجود دارد که کشی ماده و جهت را مترادف می‌دانسته است؛ زیرا در نظر وی، صورت به‌عنوان عنصر واسطه، مرز بین ماده و جهت (بیان زبانی/ذهنی) را آن‌چنان در هم می‌آمیزد که ممکن است این تصور ایجاد شود که وی این دو را به یک معنا تلقی کرده است. این احتمال زمانی تقویت می‌شود که توجه کنیم که کشی در تعریف خود، جهت را نه به‌مثابه‌ی عنصری مستقل، بلکه به‌عنوان «تجلی نهایی ماده پس از تحقق توسط صورت» معرفی می‌کند:

ثم اعلم بأن كل قضية لا بد لها من مادة، وهي الموضوع والمحمول أو ما يجرى مجراهما كالمقدم والتالي ومن صورة وهي إما نسبة الإيجاب أو السلب، ومن كيفية تلك النسبة وهي إما الوجوب أو الامتناع أو الإمكان لأن الشيء إما أن يكون ضروري الوجود لذاته وهو الواجب أو ضروري العدم لذاته وهو الممتنع أو لا ضروري الوجود ولا ضروري العدم وهو الممكن. فهذه هي الجهات الحقيقية اللازمة في القضايا، فيكون القضايا رباعية لا محالة في ذاتها، كقولنا: «العلم يجب أن يكون حادثاً» (کشی، ۱۴۰۴، ۱۰۳).

«بدان که هر قضیه‌ای نیازمند ماده است، و ماده عبارت است از موضوع و محمول یا آنچه جایگزین آن‌ها می‌شود (مانند مقدم و تالی)؛ و نیازمند صورت است که همان نسبت ایجاب یا سلب است؛ و نیازمند کیفیت آن نسبت است که یا وجوب یا امتناع یا امکان می‌باشد؛ زیرا هر چیز یا ضروری‌الوجود برای ذات خود است و آن را واجب می‌نامند، یا ضروری‌العدم برای ذات خود است و آن را ممتنع می‌نامند، یا نه ضروری‌الوجود و نه ضروری‌العدم است و آن را ممکن می‌نامند. این‌ها جهات حقیقه لازم در قضایا هستند و قضایا را ذاتاً و ناگزیر رباعیه می‌سازند، مانند آنکه می‌گوییم: «علم باید حادث باشد».

کشی در حدائق الحقائق ساختار قضیه را در سه رکن متمایز سامان می‌دهد؛ ماده، صورت، و کیفیت نسبت. «ماده» نزد او به معنای هسته‌ی موضوع-محمول (یا معادل آن‌ها در شرطیات مثل مقدم و تالی) است؛ «صورت»، همان نسبت ایجاب یا سلب است که ظرفیت ماده را به فعلیت حکم تبدیل می‌کند؛ و «کیفیت نسبت»، یکی از سه حالت وجوب، امتناع یا امکان است که به حیث موجهی آن نسبت دلالت دارد.

۸. تحلیل تحولات ماده در سنت خونجی

خونجی در آغاز، دو رساله‌ی مختصر در حوزه‌ی منطق تألیف کرد که محتوای آن‌ها همسو با آرای منطق‌دانان سینوی پیشین بوده و حاوی نقد مستقیمی بر نظرات ابن‌سینا نیست. در یکی از این رساله‌ها به نام الجمل، خونجی در تعریف «جهت» بر مفهوم مَلْفُوظی (بیان‌زبانی) تأکید می‌کند. خونجی در کتاب الموجز فی المنطق ماده را به مانند ابن‌سینا و فخر رازی تعریف نموده است

واعلم أنه لا بد فی کل قضية من جهة وهی کیفیة نسبة المحمول إلى الموضوع بالضرورة والدوام، ومقابلیهما، فإن لم تُذكر سمیت مطلقة وثلاثیة وإلا رباعیة وموجهة (خونجی، بی تا، ۸۴).

بدان که در هر قضیه، وجود جهت ضروری است؛ و جهت همان کیفیت نسبتِ محمول به موضوع است از حیث ضرورت و دوام و دو موردِ مقابل آن دو. اگر این جهات ذکر نشوند، قضیه را مطلقه و ثلاثیه می‌نامند؛ و اگر ذکر شوند، رباعیه و موجه خوانده می‌شود. همچنین وی در کتاب الجمل برای نخستین بار اصطلاح «النسبة الحکمیة» را به مفهوم ماده و نسبت محمول به موضوع حمل می‌کند که تاثیر این اصطلاح بعدها در برداشت سمرقندی از ماده و جهت نمود پیدا می‌کند.

همچنین وی در کتاب کشف الاسرار بیان می‌کند:

لابداً لنسبة المحمول إلى الموضوع بحسب الأمر نفسه من کیفیة هی الضرورة أو اللاضرورة أو دوام أو اللادوام، و تسمى هذه کیفیة مَادَّة و عنصراً، و یسمى اللفظ الدالّ علی المادّة أو حکم العقل بها جهة و نوعاً (خونجی، ۱۴۰۰: ۹۳).

نسبت میان محمول به موضوع در نفس الامر باید دارای کیفیتی باشد که یا ضرورت است یا نبود ضرورت یا دوام است یا نبود دوام، و این کیفیت ماده یا عنصر نامیده می‌شود. و لفظی که بر ماده دلالت کند یا حکم عقل به آن، جهت یا نوع نامیده می‌شود. تحلیل نظر خونجی در این زمینه نشان می‌دهد که او با انتقال مفاهیم «ضرورت»، «لاضرورت»، «دوام» و «لادوام» از قلمروی جهت به قلمروی ماده، دست به بازتعریفی بنیادین در ساختار قضیه زده است. از بررسی و تحلیل کشف الاسرار خونجی این امر به دست می‌آید که این برداشت منحصر به خود وی می‌باشد و در تعریف ماده و نسبت محمول به موضوع در تمامی آثار خود به آن متعهد بوده است. خونجی در کشف الاسرار ماده را نه صرفاً سه‌گانه‌ی کلاسیک وجوب، امکان و امتناع، بلکه مجموعه‌ای از کیفیت‌های ذاتی نسبت محمول به موضوع در نفس الامر می‌داند. خونجی با انتقال دوام و لادوام به «ماده» و محدودکردن «جهت» به سطح دلالت لفظی/عقلی، سنت سینوی را گسترش داد.

۹. ابهری: گسترش نظام مواد از سه‌گانه سنتی به شبکه سیزده‌گانه ترکیبی

اثیرالدین ابهری، فیلسوف و منطق‌دان پرکار دوره اسلامی، آثار فراوانی در حوزه‌های گوناگون علمی از جمله منطق تألیف کرده است. برای دستیابی به نظرات نهایی او در باب منطق موجهات، می‌توان مهم‌ترین آثار او را در یک ترتیب‌بندی تحلیلی به شرح زیر برشمرد: (۱) و (۲) تحریر اول و دوم کتاب منتهی الافکار که در آن‌ها مواد سیزده‌گانه را با الهام از ابن‌سینا اما با نقد بر فخر رازی و کشی تدوین می‌کند. (۳) کتاب کشف الحقایق که در آن به تحلیل دقیق نسبت ماده و جهت با تأکید بر تفکیک واقعیت از شناخت می‌پردازد. (۴) کتاب خلاصه‌ی الافکار که در آن به نقد سه‌گانه‌ی سنتی مواد و ارائه‌ی نظام ترکیبی می‌پردازد. بررسی متون ابهری به‌وضوح نشان می‌دهد که اندیشه‌ی او تحت تأثیر عمیق ابن‌سینا قرار دارد، اما در عین حال، از موضع ناقد منطق به آثار فخر رازی و زین‌الدین کشی نیز می‌پردازد. این نقد به‌ویژه در مباحث مربوط به موجهات (الجهات) مشهود است؛ ابهری در منتهی الافکار مواد سیزده‌گانه‌ی خود را با نقد نظام‌های پیشین این دو منطق‌دان پایه‌ریزی می‌کند و در کشف الحقایق نیز با تفکیک «نسبة مادیة» (واقعیت عینی) از «نسبة حکمیة» (حکم ذهنی)، دیدگاه‌های آن‌ها را بازبینی می‌کند. در باب تعریف ماده و جهت نخست به مانند ابن‌سینا عمل می‌کند و بیان می‌دارد:

المحمول إما أن يكون ضروری الوجود للموضوع وهو الواجب، أو ضروری العدم وهو الممتنع، أو لا ضروری الوجود ولا ضروری العدم وهو الممكن. والحالة التي یصدق علیه فیها أحد هذه الألفاظ الثلاثة یسمى مادة طبیعیة، وهی ثلاثة: واجبة، وممتنعة، وممكنة. والفرق بین المادة والجهة أن المادة هی کیفیة نسبة المحمول إلى الموضوع، والجهة هی اللفظة الدالة علیها، وهی الضرورة والدوام واللاضرورة واللا دوام والإطلاق والإمكان (ابهری، ۱۳۹۵، ۱۱۰).

محمول (در نسبت به موضوع) یا ضروری الوجود است که آن را واجب می نامند، یا ضروری العدم است که آن را ممتنع می نامند، یا نه ضروری الوجود و نه ضروری العدم است که آن را ممکن می نامند. حالتی که یکی از این سه واژه بر آن صادق باشد را ماده می نامند که خود سه گونه است: واجبه، ممتنعه و ممکنه. تفاوت میان ماده و جهت در این است که ماده، کیفیة نسبت محمول به موضوع است، و جهت، لفظ دال بر آن کیفیة است که شامل ضرورت، دوام، لا ضرورت، لا دوام، اطلاق و امکان می شود

ابهری در کتاب کشف الحقایق نیز بیان مشابهی ارائه می دهد (ابهری، ۱۹۹۸، ۶۴)؛ علاوه بر این، در ابتدای بحث موجهات در کتاب خلاصه فی الافکار نیز به همین رویه عمل می کند و پس از بررسی آرای ابن سینا، فخر رازی و کشی، نظر نهایی خود را در باب مواد بیان می دارد. ابهری در خلاصه الافکار ابتدا نسبت محمول به موضوع را به بالقوه و بالفعل تقسیم می کند تا زمینه تکثیر مواد را بیان کند «پس می گوئیم: نسبت محمول به موضوع یا بالقوه است یا بالفعل» (ابهری، ۱۳۹۶، ۱۸۸). ابهری بیان می دارد در صورتی که بالفعل باشد، لازم الوجود در ذات موضوع یا غیر لازم است که در این حالت لازم الوجود یا ازلی است یا غیر ازلی. اما در صورتی که غیر لازم باشد، یکی از این چهار صورت را دارد: ضروری مشروط به وصف، ضروری در وقت معین، ضروری در وقت نامعین، یا عاری از هر ضرورتی. هر یک از این چهار حالت یا نسبت به دوام ذات دائم است یا لادائم؛ و اگر لادائم باشد، یا نسبت به دوام وصف عنوانی دائم است یا خود لادائم؛ و در صورت لادائم بودن، یا بالفعل در وقت وصف است یا بالفعل در وقت دیگر است. با این مقدمه که مسأله جهات را مطرح می نماید به سراغ تعدد مواد پیش می رود و ادامه می دهد:

فالمواد فی نفسها ثلاثة عشر نوعاً: [۱] القوة و [۲] الضروری الأزلی و [۳] الضروری غیر الأزلی و [۴] الضروری بشرط الوصف الدائم بلا ضرورة و [۵] الضروری بحسب الوقت المعین الدائم بلا ضرورة و [۶] الضروری المنتشر الدائم بلا ضرورة و [۷] الدوام الخالی عن

الضرورة أصلاً و [۸] الضروري المشروط الا دائماً و [۹] الضروري الوقتی الا دائماً و [۱۰] الضروري المنتشر الا دائماً و [۱۱] الدائم بحسب الوصف بلا ضرورة والا دائماً بحسب الذات و [۱۲] الفعل وقت الوصف اللادائم بدوامه و [۱۳] الفعل فی وقت الا دائماً بحسب الوصف.

فإذا نظرت فی هذه الأقسام واعتبرت المشترك بين الجهات بعضها مع بعض، حصلَ لك البسائط والمركبات بأقصى ما يمكن. ولنورد من البسائط والمركبات جملةً إذا وقفت عليها وعرفت أحكامها، لا يخفى عليك شيء من اللوازم (ابهری، ۱۳۹۶، ۱۸۸).

بنابراین مواد خودشان سیزده نوع‌اند: [۱] القوة؛ [۲] ضروری ازلی؛ [۳] ضروری غیر ازلی؛ [۴] ضروری مشروط به وصف دائم بدون ضرورت ذاتی؛ [۵] ضروری براساس وقت معین دائم بدون ضرورت ذاتی؛ [۶] ضروری منتشر دائم بدون ضرورت ذاتی؛ [۷] دوام خالی از ضرورت به کلی؛ [۸] ضروری مشروط لادائم؛ [۹] ضروری زمانی لادائم؛ [۱۰] ضروری منتشر لادائم؛ [۱۱] دوام برحسب وصف بدون ضرورت ذاتی و لادائم به حسب ذاتی؛ [۱۲] بالفعل در وقت وصف لادائم به دوام ذات؛ [۱۳] بالفعل در وقت لادائم برحسب وصف.

اگر در این تقسیمات تأمل کنی و مشترکات میان جهات را کنار هم بنشانی، بیشترین حدِ بسائط و مرکبات برایت حاصل می‌شود. و ما از میان بسائط و مرکبات نمونه‌هایی را خواهیم آورد که چون بر آنها توقف کنی و احکامشان را بدانی، هیچ یک از لوازم بر تو پوشیده نخواهد ماند.

اثیرالدین ابهری در «خلاصة الأفكار» می‌کوشد ماده قضیه را از قالب سه‌گانه کلاسیک (وجوب، امکان، امتناع) فرا ببرد و بدین ترتیب تکرر هستی‌شناختی آن را در قالب سیزده نوع سامان دهد. آنچه در این تقسیم‌بندی رخ می‌دهد، تحلیل چندلایه نسبت محمول به موضوع است. بنا بر این طرح، «ماده» نه فقط سه کیفیت وجوب/امکان/امتناع، بلکه شبکه‌ای ترکیبی از بالقوه‌بودن، فعلیت، ضرورت‌های گوناگون و دوام/لادوام را در خود جای می‌دهد. ابهری سپس با اشاره به «مشترکات میان این جهات» می‌گوید که از این سیزده نوع، حداکثر بسائط (حال‌های ساده) و مرکبات (حال‌های ترکیبی) ممکن حاصل می‌شود و می‌توان نمونه‌های شاخص آن‌ها را استخراج کرد. این تقسیم‌بندی، قلمروی ماده را چنان وسعت می‌دهد که تمامی ابعاد زمانی (دائم/نادائم) و معنایی (ضرورت ازلی تا عاری از ضرورت) را در خود جای می‌دهد. در نتیجه، «جهات بازنمایی» (لفظ یا حکم عقل دال بر یک کیفیت)

ماده در برابر جهت در منطق سینی (آرش رستمی و دیگران) ۲۲۳

بر سطح دیگری قرار می‌گیرند و دیگر حامل ساختار نفس‌الامری قضیه نیستند، بلکه صرفاً نقش دلالت لفظی/عقلی ایفا می‌کنند.

ابهری در چارچوب منطق سینی، تلاش کرد تا با بسط و تکمیل تقسیم سه‌گانه‌ی سستی مواد (وجوب، امکان، امتناع)، فضای تحلیل گزاره‌ها را غنی‌تر سازد. طبقه‌بندی سیزده‌گانه‌ی او، نتیجه‌ی تأملی عمیق بر نسبت بالقوه و بالفعل، انواع ضرورت و مواجهه‌ی آنها با مفهوم دوام است. ابهری مواد قضایا را بر سه سطح اصلی استوار ساخت: الف) نسبت بالقوه یا بالفعل؛ ب) در حالت بالفعل: تمایز لازم‌الوجود و غیرلازم؛ ج) در هر یک از این دو: انواع فرعی ضرورت و دوام. وی در پی تقویت مرز میان ماده و جهت بوده تا با تفکیک دقیق انواع ماده، جهت به صرف لفظ یا تصویر ذهنی از آن کیفیت فرو کاسته و کارویژه‌ی اصلی آن بازنمایی صحیح کیفیت از پیش موجود در ماده خواهد بود. مواد سیزده‌گانه‌ی ابهری نه تنها ادامه‌ی منطقی سنت خونجی در گسترش مواد بود، بلکه گامی بلند در جهت پویاتر کردن تحلیل گزاره‌ها به شمار می‌رود. این چارچوب چندمحوری به منطق‌دانان پسین امکان داد شمار و تنوع بیشتری از بسائط و مرکبات را نظام‌مند کنند. به این ترتیب، ابهری نقطه‌ی عطفی در منطق سینی رقم زد که آثار آن در مباحث موجهات و نظریه‌ی صدق و کذب بسیار تاثیرگذار بوده است.

۱۰. خواجه نصیر طوسی

بررسی آثار خواجه نصیرالدین طوسی، علامه حلی و ابن‌کمون نشان می‌دهد که هر سه، در برابر نوآوری‌های خونجی و ابهری در تعریف «ماده»، عملاً به چارچوب کلاسیک ابن‌سینا بازگشته‌اند. این بازگشت، نه صرفاً تقلید تاریخی، بلکه انتخابی آگاهانه برای حفظ سادگی و شفافیت ساختار منطق موجهات و مرزبندی دقیق میان «ماده» و «جهت» است. خواجه بیان می‌دارد که: «ماده عبارت است از نسبت محمول با موضوع در نفس الامر که یا به وجوب است یا به امکان یا به امتناع» (طوسی، ۱۳۹۷، ۱۶۱). همچنین خواجه طوسی در کتاب تعدیل المعیار که نقدی است بر کتاب تنزیل الافکار اثر ابهری ادعا می‌کند ابهری ماده و جهت را جابه‌جا به کار برده است و پیامد یکی دانستن این دو مفهوم را در تناقض میان ضرورت و لازم‌الوجود بیان می‌کند:

قوله: لا بدّ لنسبة المحمول الى الموضوع من کیفیّة، ایجابیّة کانت النسبة او سلبیّة. كالضرورة، و الإمكان. و یسمی تلك کیفیّة مادّة القضيّة، و حکم العقل بها یسمی جهة.

اقول: جرت العادة بان يعبر بالكيفية عن الايجاب و السلب، و بالنسبة عن المادّة او الجهة. و صاحب الكتاب استعملهما هاهنا على التبادل (طوسی، ۱۳۸۶، ۱۶۸).

او (ابهری) می‌گوید: نسبت محمول به موضوع ناگزیر است از داشتن کیفیت، چه این نسبت ایجابی باشد یا سلبی؛ مانند ضرورت و امکان. آن کیفیت را «ماده قضیه» می‌نامند و حکمی را که عقل بر پایه آن صادر می‌کند «جهت» می‌خوانند.

من (طوسی) می‌گویم: معمولاً برای بیان ایجاب و سلب از واژه «کیفیت» استفاده می‌شود و برای اشاره به ماده یا جهت از واژه «نسبت». اما نویسنده کتاب در اینجا این دو اصطلاح را جابه‌جا به کار برده است.

در اینجا خواه طوسی بر این باور است که ابهری در آثار خود «ماده» و «جهت» را جابه‌جا به کار برده است. وقتی حکم عقل بر کیفیت نسبت محمول به موضوع (مثلاً ضرورت یا امکان) «جهت» نامیده شود، دیگر پرسشی درباره معنای «ماده» باقی نمی‌ماند. طوسی تأکید می‌کند که این دو مفهوم باید تفکیکی صریح داشته باشند تا بتوان منشأ واقعی کیفیت‌ها را در نفس‌الامر از بازنمایی‌های لفظی یا ذهنی متمایز کرد.

و أيضا كون طبائع الموجودات محمولات و موضوعات، و عروض النّسب لبعضها بالقياس الى بعض، و کیفیات تلك النّسب امور عقلیّة لا يكون لها ثبوت الا في العقل. فاذا جعل حكم العقل بها جهة، فليت شعري اى شيء يكون المادّة.

و الحق ان تلك النّسب المعقولة بحسب ما يقتضيها الطّبائع في نفس الامر عند تعقلها هي الموادّ، و ما يعطيه العبارات في القضايا من تلك النّسب هي الجهات.

مثلا في قولنا: «الانسان حيوان» المادّة ضرورة، و الجهة اطلاق. و لذلك كان الاطلاق العام و الامكان العام و ما يجري بحراهما من باب الجهات، لا من جملة الموادّ. فأنّه لا يمكن ان يكون في نفس الامر نسبة شاملة للضرورة و اللاضرورة (طوسی، همان، ۱۶۸).

همچنین اینکه ماهیات موجودات، به عنوان محمول و موضوع واقع می‌شوند، و عروض نسبت‌هایی میان برخی از آن‌ها نسبت به برخی دیگر، و کیفیت‌های این نسبت‌ها، اموری عقلی‌اند که تحقق و ثبوتی جز در عقل ندارند. پس اگر حکم عقل بدان نسبت‌ها جهت نامیده شود، پرسش این است که پس ماده چه خواهد بود؟

ماده در برابر جهت در منطق سینی (آرش رستمی و دیگران) ۲۲۵

و حق آن است که این نسبت‌های معقول، بر حسب آنچه طبع ماهیات در نفس‌الأمر — هنگامی که عقل آن‌ها را تعقل می‌کند — اقتضا می‌کند همان مواداند؛ و آنچه تعبیرهای لفظی در قضایا از آن نسبت‌ها افاده می‌کنند، همان جهات است.

برای مثال، در قول ما «الإنسان حیوان»، ماده، ضرورت است، و جهت، اطلاق (یعنی بدون قید). و از همین‌روست که «اطلاق عام»، «امکان عام» و آنچه در حکم آن دو است، از مقوله جهات‌اند نه از جمله مواد. زیرا در نفس‌الأمر نمی‌تواند نسبتی وجود داشته باشد که شامل هر دو، یعنی ضرورت و لاضرورت، باشد.

علامه حلی نیز به پیروی از استاد، در تایید سخن بوعلی بیان می‌دارد: «لا تخلو نسبة المحمول إلى الموضوع من إحدى کیفیات الثلاث فی نفس الأمر، و هی: إمّا الوجوب، أو الامتناع، أو الإمكان، و تسمی تلك کیفیة مادة» (حلی، ۱۴۰۳، ۶۸). همچنین وی در کتاب دیگر خود که شرحی است در سخن خواجه طوسی می‌گوید:

و اعلم أن كل محمول فإن له نسبة إلى كل موضوع متکفیة بإحدى کیفیات الثلاث إمّا الوجوب أو الإمكان أو الامتناع ... و تلك کیفیة إن نظر إليها فی نفس الأمر سمیت مادة كنسبة الحيوان إلى الإنسان فی نفس الأمر (حلی، ۱۳۶۳، ۶۱).

علاوه بر اینها حلی در کتاب اسرارالخفیه خود نیز به همین طریق عمل کرده است (حلی، ۱۴۰۳، ۶۸).

ابن‌کمنه نیز منطق‌دان دیگری در این سنت است که بسیار تحت تاثیر ابن‌سینا بوده است. وی در یکی از کتبی که در اصل به نگارش نخجوانی درآمده است، خلاصه نموده و به اعتقاد محسن بیدارفر در آن در پی پاسخ به اشکالات نخجوانی به ابن‌سینا بوده است. (این مطلب را محسن بیدارفر در مقدمه تصحیح کتاب تبصره اثر سهلان ساوی نقل می‌کند:

گویا همان تعلیقات و انتقاداتی است که بر اشارات ابن‌سینا کرده است؛ و از تصانیف او زبدة النقض و لباب الكشف است که در آن بر ابن‌سینا تاخته است و ابن‌کمنه در التقاط الاعتراضات به او پاسخ گفته است. (ساوی، ۱۳۳۷، مقدمه (ص ۱۵)).

ابن‌کمنه هم در کتاب شرح اشارت خود نظر ابن‌سینا تایید می‌کند و هم در کتاب الکاشف (الجدید فی الحکمة) که به اعتقاد خود او این کتاب تاکید بر مهم‌ترین مسائل منطقی دارد (ابن‌کمنه، ۱۳۹۹، ۶۹؛ همو، ۱۳۸۷، ۲۴).

۱۱. ارموی

سراج‌الدین ارموی شرح خود بر اشارات، سخن ابن‌سینا را تکرار کرده است (ارموی، ۱۳۹۷، ۱۸۷)؛ اما در دیگر آثار خود به پیروی از خونجی ماده را به ضرورت و لاضرورت و دوام و لادوام تقسیم می‌کند. در کتاب بیان الحق و لسان الصدق بیان می‌دارد: «نسبة كل محمول إلى موضوعه لا يخلو عن كيفية الضرورة و الدوام واللاضرورة واللاادوام، و تلك الكيفية بحسب نفس الامر تسمى مادة و عنصراً» (ارموی، ۱۳۷۴، ۱۲۵).

۱۲. سمرقندی

سمرقندی به مانند خونجی در تعریف ماده بیان می‌دارد: «لأولی من كيفية فی نفس الأمر من الضرورة و الدوام و اللاضرورة و اللاادوام و سمیت «مادة» و «عنصراً» (سمرقندی، ۱۳۹۹، ۲۶۹). البته در این تعبیر سمرقندی نکته ای نهفته است که بر خلاف پیشینیان خود از وقوع و لاقوع سخن به میان می‌آورد، که این قید معنای ماده به آنچه در نظر ابن‌سینا بوده، نزدیک‌تر است. سمرقندی با کار بست همین دو اصطلاح، ماده را در بُعد هستی‌شناختی بازمی‌گرداند: یعنی آنچه واقعاً در ذات امر رخ می‌دهد. ابن‌سینا در اشارات و «شفاء» بارها بر نسبت واقعی محمول و موضوع در نفس الامر تأکید می‌کند. سمرقندی در شرح قسطاس که شرحی بر قسطاس است، وقوع را به نسبت ایجابی نسبت می‌دهد (همو، ۱۴۰۲، ۲۲۱). وی در کتاب الانوار الالهية که تقریباً کتاب کلامی می‌باشد، مترادفی از قید وقوع می‌آورد: النسبة التي بين الطرفين من الثبوت واللاتبوت فی نفس الأمر سمیت نسبة مادية (همو، ۱۴۰۱، ۷۹).

۱۳. شهرزوری و تبعیت از سهروردی

یکی از منطق‌دانانی که نظری متفاوت نسبت به دیگران اخذ نموده است، شهرزوری می‌باشد. در تعریف شهرزوری نکته مهمی وجود دارد؛ اینکه به مانند خونجی ماده را به ضرورت و دوام تعریف نموده و در این میان لاضرورت و لادوام را به امکان و فعل تعبیر نموده است. وی بیان می‌دارد:

ماده در برابر جهت در منطق سینیوی (آرش رستمی و دیگران) ۲۲۷

نسبة المحمول إلى الموضوع لابد لها من كيفية و هي الضرورة والدوام والإمكان و الفعل؛ وتسمى تلك الكيفية «مادة»، باعتبار أن تكون القضية في نفس الأمر صالحة لأن يصدق عليها شيء من هذه، و اللفظ الدال عليها أو حكم العقل بها، يسمى «جهة» و «نوعاً»؛ فقد تكون الجهة مطابقة للواقع في الوجود. كقولك: «بالضرورة الإنسان حيوان و قد لا تكون مطابقة، كقولك: «لا دائماً الإنسان حيوان»؛ فالجهة لفظ أو معنى دال على وثاقه الرابطة و ضعفها (شهرزوری، ۱۳۸۳، ۱۲۹).

نسبتِ محمول به موضوع ناگزیر از یک کیفیت است، و آن کیفیت عبارت است از ضرورت، دوام، امکان، و فعل. این کیفیت را از آن رو «ماده» می‌نامند که قضیه در نفس الامر (واقع عینی و مطابق با ما فی الخارج) شایستگی آن را دارد که یکی از این اوصاف (ضرورت، دوام، امکان، فعل) بر آن صدق کند. اما لفظی که بر این کیفیت دلالت کند، یا حکم عقل بدان کیفیت، «جهت» یا گاه «نوع» نامیده می‌شود. و ممکن است جهت با واقع مطابق باشد، مانند قول تو که می‌گویی: «به ضرورت، انسان حیوان است» که در این صورت، جهت با واقع در وجود مطابقت دارد؛ و گاه مطابق با واقع نیست، مانند قول تو: «نه همیشه انسان حیوان است.» (پس جهت لفظ یا معنایی است که بر استحکام یا ضعف رابطه (میان موضوع و محمول) دلالت می‌کند.

۱۴. قطب‌الدین شیرازی (ترکیبی از ابن‌سینا و خونجی)

قطب شیرازی نیز در درة التاج بیان می‌دارد که ماده قضایای شرطی نیز وجود دارد. این مسأله‌ای است که در تاریخ منطق‌نویسان مسلمان تنها قطب شیرازی به آن توجه نموده و نشان دهنده این است که بسیار تحت تاثیر عبارت نخست نهج چهارم اشارات بوعلی بوده است.

و قضیه کی او را جهت باشد - یعنی با لفظ مذکور باشد، یا باعتبار مذکور موجه و منوعه خوانند، و ماده قضیه عبارتی باشد از کیفیت نسبت محمول یا تالی با موضوع، یا مقدم - بایجاب در نفس امر از لزوم صدق (و آن را ماده ایجاب خوانند) یا کذب و آن را ماده امتناع خوانند یا عدم لزوم هیچ یکی از صدق و کذب (و آن را ماده امکان خوانند، خواه موجه باشد، و خواه سالبه. (قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۸۵، ۳۷۶).

همچنین قطب شیرازی در شرح سخن سهروردی در کتاب شرح حکمة الاشراق، ضمن پیروی از ابن سینا، سخن سهروردی را تایید می‌کند و مواد را منحصر در سه گانه سینوی تفسیر می‌کند:

این نسبت، یعنی نسبت محمول به موضوع در نفس الأمر — چه ایجابی باشد و چه سلبی — «ماده‌ی قضیه» نامیده می‌شود. نخستین ماده، «ماده‌ی وجوب» است، دومین «ماده‌ی امتناع» و سومین «ماده‌ی امکان». مواد در نفس الأمر فقط به این سه نوع محدود می‌شوند، زیرا نسبت محمول به موضوع در نفس الأمر یا ضروری‌الوجود است یا ضروری‌العدم، و این امر روشن است (قطب شیرازی، ۱۳۸۳، ۷۷).

۱۵. نگاه معاصرین به تعریف ماده

علی کاشف‌الغطا در «نقد الآراء المنطقية و حل مشکلاتها» اشکالی را به صورت پیش‌فرض بیان می‌کند و در پی پاسخ به آن برمی‌آید. وی در مقام اشکال بیان می‌دارد: «مواد هر قضیه سه چیزاند: وجوب و امتناع و امکان. پس چگونه برخی منطق‌دانان ماده‌های بیشتری پدید آوردند و دوام و لادوام و اطلاق عام را نیز جزو مواد شمردند؟» (کاشف‌الغطا، ۱۴۱۱، ۳۹۹). سپس وی در مقام پاسخ می‌گوید:

پاسخ این است که همه آنچه منطق‌دانان یاد کرده‌اند به همین سه نوع بازمی‌گردد ... با این همه، لازم است هر قضیه‌ای که این «جهت» را دارد یا سالبه باشد، یا موجهه، یا آن‌که محمولش «عدم» باشد یا عبارتی هم‌معنا با آن (همان، ۴۰۰).

البته آنچه کاشف‌الغطا مطرح کرده صرفاً به اختلاف لفظی میان «ماده» و «جهت» اشاره دارد و همین بُعد زبانی را برجسته کرده است. اما چنان‌که سیر تاریخی منطق نشان می‌دهد، موضوع فراتر از واژه‌هاست. گروهی از منطق‌دانان، از جمله ابهری، عمداً تلاش کردند فاصله مفهومی میان ماده و جهت را کم کنند و دامنه «مواد» را از سه گانه وجوب، امکان و امتناع فراتر ببرند، به نحوی که تا حد امکان ماده و جهت را در یک معنای واحد به کار ببرند. ابهری با این رویکرد تلاش کرد تا بخش عمده‌ای از قیود و تعبیرهای زبانی — نظیر اطلاق عام، دوام، لاضرورت و امثال آن — را نیز در ذیل «ماده» جای دهد و با این کار، عملاً فاصله مفهومی میان ماده و جهت را برداشت. واکنش منطق‌دانان پس از سمرقندی، بازگشت به

سه‌گانه خالص ابن‌سینا—وجوب، امکان و امتناع—بازتثبیت تمایز صریح میان «ماده» و «جهت» بود تا دستگاه منطق موجهات بار دیگر بر پایه‌ای تبیینی و منظم استوار گردد.

بررسی نشان می‌دهد منطق‌یون معاصر نیز به مانند سنت، برخی از آنان از بوعلی پیروی کرده‌اند و برخی نیز از تعییت خونجی. نکته مهم در معاصرین در باب تعریف ماده در این است که هیچ‌کدام از آنها به نظرات خاصی مانند ابهری، سمرقندی شهرزوری توجه‌ای نداشته‌اند. در این باب مظفر به مانند ابن‌سینا به واقعیت و نفس الامر توجه داده است و بیان می‌دارد: «کل محمول اذا نسب الی موضوع، فالنسبة فیہ لا تخلو فی الواقع و نفس الامر من احدی حالات: ثلاث الوجوب، الامتناع و الامکان» (مظفر، ۱۳۸۵، ۱۴۵). منطق‌دان دیگری از معاصرین که می‌توان وی را هم‌تراز مظفر در منطق دانست، شهابی خراسانی است. او نیز به مانند بوعلی ماده را در سه قسم وجوب، امتناع و امکان بیان نموده است (شهابی خراسانی، ۱۳۱۳، ۱۶۶). کمی متاخر از این دو تن خوانساری می‌نویسد: «نسبت محمول به موضوع، در واقع و نفس الامر مکیف به کیفیتی است از ضرورت، امکان یا امتناع» (خوانساری، ۱۴۰۰، ۲۴۲). نگارش‌هایی که در دو دهه اخیر به رشته تحریر در آمده است نیز به همین منوال بوده است. سلیمانی امیری تعریف ماده را به مانند خونجی تفسیر نموده است (سلیمانی امیری، ۱۳۹۷، ۲۹۹)؛ به همین طریق نویسنده دیگری نیز به همین وجه اشاره نموده است (قاضیان، ۱۳۹۳، ۱۸۶). منطقی دیگری نیز هیچ تعریفی از ماده ارائه نداده است و مستقیماً به بیان جهات پرداخته است (حکاک، ۱۳۹۶، ۱۱۶).

۱۶. نتیجه‌گیری

بازخوانی تاریخی نشان داد که هرگونه گسترشی در قلمرو ماده—از چهارگانه خونجی تا سیزده‌گانه ابهری—در مرحله اول پاسخگوی تنوع تعبیرهای قضایا بود؛ اما در عمل مرز میان نسبت واقعی محمول و موضوع با برداشت لفظی و عقلانی از آن مبهم شد. خواجه طوسی، علامه حلی و ابن‌کمون به بازگشت به سه‌گانه مادی وجوب، امکان و امتناع، و بازتثبیت «جهت» به عنوان لفظ یا حکمی که صراحتاً بر یکی از این کیفیت‌ها دلالت می‌کند، انسجام دستگاه منطق موجهات را بازسازی نمودند. این رویکرد محافظه‌کارانه با حذف قیود زمانمند و وصفی از تعریف ماده، مرزهای تحلیل قضایا را شفاف نگه داشت و معیارهای ارزیابی گزاره‌ها را به یک مبنای واحد بازگرداند. شرح این سیر تاریخی نشان می‌دهد که منطق سینی ضمن پذیرش برخی نوآوری‌ها در ساختار تعبیر قضایا، همواره بر ضرورت

تمايز بنيادين ميان آن چه در نفس الامر واقع مي شود و آن چه در بيان و حكم عقل جلوه مي كند، تكيه ورزيده است. شناخت اين نسبت و چرایی بازگشت پسامرقدی به سه گانه کلاسیک، کلید فهم تحولات نظریه صدق و کذب در منطق اسلامی و تبیین راه پیش روی پژوهش های آینده در حوزه تحلیل مفهومی گزاره ها خواهد بود.

کتاب نامه

- ابن سینا، حسین بن عبد الله. (۱۳۹۴)، «الإشارات و التنبیها»، تحلیل منطقی گزاره، شرح منطق اشارات (نهج سوم تا ششم)، مهدی عظیمی. قم: مجمع عالی حکمت اسلامی.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله (۱۳۹۶). المختصر الاوسط فی المنطق، مقدمه و تصحیح: سید محمود یوسف ثانی، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله (۱۴۰۵ ه. ق الف). الشفا، المنطق (العباره)، قم: منشورات مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن کمونه، عزالدوله سعد بن منصور (۱۳۸۷)، الکاشف (الجديد فی الحکمة)، تصحیح: حامد ناجی اصفهانی، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ابن کمونه، عزالدوله سعد بن منصور (۱۳۸۷)، شرح التلویحات اللوحیه و العرشیه، تصحیح: نجفقلی حبیبی، جلد اول، تهران: میراث مکتوب.
- ابن کمونه، عزالدوله سعد بن منصور (۱۳۹۹)، شرح الاصول و الجمل فی مهمات العلم و العمل، تصحیح، تحقیق و تقدیم: محمد ملکی (جلال الدین) و مرضیه نوری صفت (نورا)، تهران: میراث مکتوب.
- ابهری، اثیرالدین. (۱۳۹۶)، خلاصه الافکار و تقاوة الاسرار، تصحیح: مهدی عظیمی و هاشم قربانی، تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران.
- ابهری، اثیرالدین. (۱۹۹۸)، کشف الحقائق فی تحریر الدقائق، تصحیح: حسین صاری اوغلی، استانبول.
- ابهری، اثیرالدین. (۱۳۹۵)، منتهی الافکار فی ابانة الاسرار منطق (تحریر یکم و دوم)، تصحیح: مهدی عظیمی و هاشم قربانی، تهران: حکمت.
- ارموی، سراج الدین. (۱۳۷۴)، بیان الحق و لسان الصدق (باب اول تا پایان باب دهم)، تصحیح: غلامرضا ذکیانی، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی احمد بهشتی، دانشگاه تهران.
- ارموی، سراج الدین. (۱۳۹۷)، شرح الاشارات و التنبیها، تحقیق: شیخ عمار التیمی، قم: نشر زین العابدین.
- بهمنیار بن مرزبان (۱۳۷۵). التحصیل، تصحیح و تعلیق: مرتضی مطهری، تهران: دانشگاه تهران.

ماده در برابر جهت در منطق سینی (آرش رستمی و دیگران) ۲۳۱

- حکاک، سید محمد، (۱۳۹۶)، منطق: معیار تفکر، تهران: نشر سمت.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۶۳)، الجوهر النضید، تصحیح: محسن بیدارفر، قم: بیدار.
- حلی، حسن بن یوسف؛ (۱۴۰۳)، الاسرار الخفیه فی العلوم العقلیه، قم: بوستان کتاب.
- حموی، ابن واصل. (۲۰۲۲)، شرح الجمل، تحقیق و تقدیم: خالد الرویهب، بوستون: بریل.
- خوانساری، محمد. (۱۴۰۰)، منطق صوری، تهران: نشر کتاب دیدآور.
- خونجی، افضل الدین (۱۴۰۰)، کشف الاسرار عن غوامض الافکار، تقدیم و تحقیق: خالد الرویهب، تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران.
- خونجی، افضل الدین. (بی تا)، الموجز فی المنطق، تحقیق و تقدیم: عبد الواحد جهدانی، دار ابن حزم.
- رازی، قطب الدین (۱۳۹۸)، لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار، به کوشش علی اصغر جعفری ولنی، تهران: دانشگاه تهران.
- ساوی، ابن سهلان. (۱۳۸۳)، البصائر النصیریة فی علم المنطق، محقق: حسن غفارپور، تهران: نشر شمس تبریزی.
- سلیمانی امیری، عسکری. (۱۳۹۷)، معیار دانش، قم: انتشارات موسسه امام خمینی (ره).
- سمرقندی، شمس الدین. (۱۳۹۹)، بشارات الاشارات فی شرح الاشارات و التنبیها، تصحیح: علی اوجبی، تهران: موسسه میراث مکتوب.
- سمرقندی، شمس الدین. (۱۳۹۹)، قسطاس الافکار فی المنطق، تصحیح: اسداله فلاحی، تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران.
- سمرقندی، شمس الدین. (۱۴۰۱)، الأنوار الألهیة، مقدمه و تصحیح: غلامرضا دادخواه، تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران.
- سهروردی، شیخ شهاب الدین، (۱۳۸۵)، المشارع و المطارحات، تصحیح: مقصود محمدی و اشرف عالی پور، قم: حق یاوران.
- سهروردی، شیخ شهاب الدین. (۱۴۰۰)، کتاب حکمة الاشراق (جلد نخست: منطق)، ترجمه، تحقیق و شرح: محمد ملکی، قم: طه.
- سهروردی، شیخ شهاب الدین. (۱۳۸۸)، التلویحات اللوحيه و العرشیه، تصحیح و مقدمه: نجفقلی حبیبی، تهران: انتشارات موسسه حکمت و فلسفه ایران.
- سهلان ساوی، عمر بن سهلان. (۱۳۳۷)، تبصره و دو رساله دیگر منطق (کتاب التبصرة)، گردآورنده محمد تقی دانش پژوه، تهران - ایران، دانشگاه تهران.
- شهابی خراسانی، محمود. (۱۳۲۹)، رهبر خرد، چاپ سوم، تهران: کتابخانه خیام.
- شهرزوری، شمس الدین محمد. (۱۳۸۳) رسائل الشجرة الالهيه فی علوم الحقایق الربانیة، جلد اول، تصحیح، تحقیق و مقدمه: نجفقلی حبیبی، تهران: انتشارات حکمت و فلسفه ایران.

شیرازی، قطب الدین. (۱۳۸۳)؛ شرح حکمة الاشراق، به اهتمام: عبدالله نورانی و مهدی محقق، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

شیرازی، قطب الدین. (۱۳۸۵)؛ دورة التاج، مصحح: محمد مشکوة، تهران: حکمت.

طوسی محمد بن محمد نصیر الدین. (۱۳۸۶)؛ تعديل المعيار في نقد تنزیل الافكار (منطق و مباحث الفاظ)، به اهتمام: مهدی محقق و توشی هیکوایزوتسو، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

طوسی محمد بن محمد نصیر الدین. (۱۳۹۷)؛ بازنگاری اساس الإقتباس. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.

فخر رازی محمد بن عمر. (۱۳۷۳)؛ شرح عیون الحکمة. ج ۱، مؤسسه الصادق (ع).

فخر رازی محمد بن عمر. (۱۳۸۴). شرح الإشارات و التنبیها (فخر رازی). ج ۱، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فخر رازی محمد بن عمر. (۱۴۲۳)؛ الرسالة الکمالیة. دار الکتب العلمیة.

فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۳۸۱)، منطق الملخص، تصحیح و تحقیق: احدقردان قراملکی و آدینه اصغری نژاد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

قاضیان، رحمت الله. (۱۳۹۳)، منطق، قم: بوستان کتاب.

کاشف الغطاء علی بن محمدرضا. (۱۴۱۱)؛ نقد الآراء المنطقیة. ج ۲، مؤسسه النعمان.

کشی، زین الدین. (۱۴۰۴)؛ حدائق الحقائق، تصحیح، تحقیق و مقدمه: علی اصغر جعفری ولنی، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.